

## ULEMÂ, GÖÇ VE DEVLET: KIRIM HARBİ'NDEN SONRA OSMANLI ÜLKESİNE GÖÇ EDEN ULEMÂNIN İSKÂNINA DAİR BAZI BİLGİLER

Ahmet YÜKSEL\* - Zafer KARADEMİR\*\*

### Öz

*Yıllarca yaşadığı topraklardan göç ettirmek, insanoğlunun yaşamı süresince karşılaşılabileceği en talihsiz olaylardan birisidir. Bu çalışmadaki anlamıyla göç; her türlü askerî, ekonomik ve kültürel baskıya maruz kalan insanların başvuracakları en son çarelerden birisidir. Çünkü göçerken hatıralarından başka bir de taşınabilir mal varlıklarını yanlarına alabilme imkânı bulunan insanlar geride bunlardan daha fazlasını bırakırlar.*

*Altı asır gibi uzun bir tarih ve üç kıta gibi geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu da göç hadisesi ile sık sık karşılaşmak durumunda kalmıştır. Ancak söz konusu karşılaşma hiçbir zaman Kırım Harbi'nden (1853–1856) sonraki kadar sık yaşanmamıştır. Harpten sonra Kafkasya ve Balkanlar'dan Osmanlı ülkesine doğru başlayan göç dalgası imparatorluk idarecileri için ayrıca mesai, çaba ve para sarfını gerektiren yeni bir mesele halini alacaktır.*

*Bu çalışmada, bazı örnek hadiselerden hareketle Kırım Harbi sonrasında Osmanlı ülkesine sığınan göçmenler arasında bulunan ulemâ sınıfının imparatorluk sınırları içerisinde yerleştirilmelerinde nasıl bir yöntemin izlendiği ve kendilerine ne tür yardımlarda bulunduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu süreçte karşılaşılan güçlüklerle de dikkat çekilecektir. İmam, şeyh, müftü gibi İlmîye'ye mensup zümrelerden başka daha ziyade müderrislerin inceleneceği bu çalışmada son olarak muhacir ulemânın Osmanlı toplumsal ve kültürel yaşamına nasıl bir katkıda bulunmuş olduklarına da değinilecektir.*

**Anahtar sözcükler:** Osmanlı İmparatorluğu, Ulemâ, Göç, Muhacir, İskân, Problem, Yardım, Etkileşim

---

\* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ahmetarih@hotmail.com

\*\* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.  
zaferkarademir58@gmail.com

### Abstract

#### ***Ulemâ, Immigration and the State: Some Information About the Settling of Ulemâ Who Immigrated to the Ottoman Country After the Crimean War***

*Having to emigrate from one's land is one of the most unfortunate events a person can face during his life time. Immigration, as it used in this study, is one of the last resources for people who only have the chance to carry with them their memories and moveable goods, leave much more than these behind.*

*The Otoman Empire with its history spanning six hudret years and with its territory expanding into three continents had to face immigration rather frequently. This meeting, however, had never been as much frequent as it was after the Crimean War (1853-1856). The immigration wave following the war from Caucasia and the Otoman country became a new problem that needed to be addressed with more effort, struggle, and Money fort he administrators of the empire.*

*Therefore, this study aims at explaining the ways in which the ulemâ class, who were among the imigrants who took refuge in the Otoman country, was settled within the borders of the empire and what kind of assistance was provided fort them. Further, problems that arose during this process will be handled. This study evaluates the müderris rather than the groups belonging to the ilmiye like the imam, sheikh, and mufti and lastly focses on the king of the immigrant ulemâ to the Otoman social and cultural life.*

**Keywords:** *Ottoman Empire, Ulemâ, Migration, Immigrant, Settling, Problem, Aid, Interaction*

### **Giriş: Ulemânın Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatındaki Yeri**

Osmanlı idaresinde ulemâ özel bir ayrıcalığa sahipti<sup>1</sup>. Örneğin mal ve mülklerini mirasçılara bırakabiliyorlardı ve vakıflara bağladıkları mülkleri mirasçılar arasında paylaştırılmazdı. Bu ayrıcalıklar sayesinde ulemâ aileleri kendilerini, idarî-askerî kurum üyelerinden veya varlıklı tüccarlardan çok daha uzun süre zenginlik ve gücün zirvesinde tutmayı başarabildiler. Ayrıca gerek alt tabaka gerekse Osmanlı merkezî idaresine yakın olan ulemâ arasında hiçbir zaman kapalı bir kast oluşmadı (Faroqhi, 2004: 682). Bu durum hem taşradan merkeze gelerek ilmiye sınıfı içinde yükselmek

<sup>1</sup> Ulemâ kelimesi bilmek anlamına gelen “ilm” mastarından ism-i fâil olan “âlim” kelimesinin cemi olup, şeriâtın araştırmacıları (fakihler), İslam hukukunun tatbikatçıları (kadılar) ve ammenin ibadet işleri ile medresede eğitim verenler (müderrisler) gibi anlamları ihtiva etmektedir (Gökbilgin, 1997: 23). Bu çalışmada incelenecek olan ulemâ, bu üç zümreden birisine mensup olabileceği gibi bunların dışında yer alıp, “beg”, “efendi” gibi unvanları taşıyanları, tarikat ehli olan ve Osmanlı makamlarınca ulemâ sıfatı ile anılan kimseleri de kapsayacaktır.

isteyenler için açık bir yol sunarken hem de ülke dışından gelen ulemânın sistemle bütünleşmesinin önünde bir engel olmadığını göstergesi oluyordu. Aslında dışarıdan gelen ve farklı geleneklere sahip olan göçmen ulemânın Osmanlı devleti tarafından sorun çıkarılmadan kabul edilmesinde, Osmanlı geleneğinde köklü bir yeri olan bir uygulamanın izlerini de bulmak mümkündür.<sup>2</sup> Bu geleneğe göre Osmanlı ulemâ çevreleri ve resmî görevi haiz kimseler başka ülkelerden gelen Müslüman ulemânın Osmanlı medreseleri başta olmak üzere tüm kurumlarına eklenmelerini hoşnutlukla karşılamışlar, hatta bunu teşvik dahi etmişlerdir. Bu anlamda başta Kafkaslardan olmak üzere göç eden ve daha çok şehir merkezlerine yerleştirilmelerine çalışılan<sup>3</sup> ulemânın bir “sorun” olarak algılandığını düşünmek zordur.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu’nu idare edenler için oldukça büyük sıkıntılarla geçmekteydi. Merkezi otoritenin sarsılması ve ekonomik çöküntü derken harpler, azınlıkların ayrılıkçı eylemleri, dış baskıda hissedilir artış ve nihayet çöküş yaşandı. Bu olumsuz tabloyu düzeltmek için canla başla çalışan imparatorluk idaresi için Kırım Harbi’nden (1856) sonra yoğun bir mesai sarfını gerektiren muhacirler meselesi de yüzyılın yarısından hemen sonra ortaya çıktı. İçerisinde buldukları durum ve yerlerden büyük bir arzuyla kurtulmak isteyen<sup>4</sup> göçmenlerin imparatorluk zeminine serpiştirilmesi mesaiden başka büyük para sarfını da gerektiriyordu. Üstelik

<sup>2</sup> Osmanlı ulemâsının farklı ekolleri ve başka ülkelerdeki ulemâ ile olan ilişkileri için bakınız: İpşirli, 1999: 71–78.

<sup>3</sup> 1863–1864 tarihinde Kafkaslardan göç edecekler için çıkarılan talimatnameye göre ulemânın şehir merkezlerine yerleştirilmeleri emredilmiştir (Yılmaz, 1996: 143).

<sup>4</sup> Özellikle Rus işgali altında olan Kırım ve Kafkasya’daki Müslüman halk arasında Osmanlı topraklarına göç etmeyi gönüllü olarak isteyenler bir hayli fazlaydı. Hatta Osmanlı sınırlarına göç etmek konusunda Kırım’daki bazı din adamlarının şahsen böyle bir hareketi teşvik ettikleri bilinmektedir (Saydam, 1999: 678–679). Ancak elbette herkes aynı şeyi düşünmüyordu. Zira Rusya hükümeti Kırım savaşı ve sonrasında Müslümanların ülkelerinden göçmemesi için bazı tedbirler aldı. Orenburg Dini Topluluğu, Tavridian Müslüman Topluluğu (Kırım), Sünni Topluluğu (Kafkaslar) ve Şii Topluluğu (Kafkaslar) adıyla gruplar oluşturuldu. Bunların ilk üçü birer Sünni müftü, diğeri ise Şii şeyhülislam yönetiminde olacaktı. 1880-1890’lardan itibaren Çarlık yetkilileri Müslümanların göçünün durdurulması için bu gruplardan destek istediler. Sünni Topluluğu (Kafkaslar) müftüsü Hüseyin Gubayof, emrindeki imam ve mollalara bir fetva yayınlayarak Müslümanların göçünü kınadı. Müftü göç edenlerin gerek olmadığı halde şeriata karşı olarak göçtüklerini ilan etti. Aynı fetva Orenburg müftüsü Sultanov’dan da istendi. Her ne kadar müftü bunun faydasının olamayacağını söylediye de Kazanlı yetkililer müftüyü ikna ettiler. O da Müslümanların Rusya’yı terk etmelerine gerek olmadığını ilan ederek, Ruslarca vaftiz edilecekleri söylentilerinin doğru olmadığını ve hükümetin İslam’ı yaşamak konusunda (dini ritüeller, cami yapımı gibi) engel çıkarmadığını söyledi. Böylece dinî liderler Müslüman Ruslar ile hükümet arasında arabuluculuk yapmaya çalışıyorlardı (Meyer, 2007: 17–18).

şartlar ne olursa olsun, bu imparatorluğu idare edenler muhacirlerle ilgili olarak tanzim ettikleri talimatnamelere “muhacirlerden olan ulemânın imamet ve hitabet gibi ilmî vazifelerden birine tayin olunarak, geçim sıkıntısına düşmelerinin önüne geçilmesi”<sup>5</sup> şeklinde bir kararı da derç etmişlerdi. “Beyanına tekrardan gerek olmadığı üzere” diye başlayan 1857 tarihli bir başka vesikada ise muhacir ulemâ harp hizmetinde bulunarak, Osmanlı saltanatının lütfüne mazhar olanlarla bir tutuluyor ve Osmanlı ülkesinde darlık çekmemeleri için kendilerine hazineden münasip bir miktar maaş tahsis olunması gerektiği vurgulanıyordu (BOA, A.MKT.MHM, 110/92; 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857). Bu kararlar ve anlayış doğrultusunda, en dar zamanlarını yaşayan devlet hazinesi şimdi onlar için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışacaktır.

Bir de Osmanlı ülkesine gelen veya gelmek arzusunun dile getiren bazı ulemâ mensupları kimi zaman sayıları yüzlerle ifade edilecek kadar geniş olan ailelerinin de bu ülkede yerleşmelerine müsaade olunmasına dair taleplerini devlet merkezine arz ediyorlardı. Mesela, Dağıstan ulemâsından olup, Tokat'ta iskân edilen Mehmed Efendi yakınlarının da Osmanlı ülkesine sığınmalarına izin verilmesi için kaleme aldığı arzuhalini 1889 senesinde padişaha takdim ederken; içlerinde anne ve babasının da bulunduğu ailesinin sadece 230 kişiden ibaret olduğunu beyan ediyordu (BOA, DH.MKT, 1646/57; 8 Zilhicce 1306/5 Ağustos 1889; BOA, MF.MKT, 1649/30; 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889). 1881 tarihli bir vesikada da “Müderris Ali Efendi takımından” diye anılan yaklaşık 800 kişilik bir Batumlu muhacir grubunun Gemlik'te yerleştirilmiş olduklarından bahsediliyordu (BOA, DH.MKT, 1336/71; 22 Recep 1298/20 Haziran 1881).<sup>6</sup> Belki de iskânlarında kolaylık sağlanması ümidiyle bir ilim ehline mensup olduklarını özellikle vurgulamak istemişlerdi. Çünkü ulemânın gerek devlet gerekse toplum bazında Osmanlı nezdinde sahip oldukları muteber makam muhacirlere kolaylık sağlanmasında önemli bir referans kaynağı olabiliyordu. Nitekim Anapa

<sup>5</sup> *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* BOA, *Fon Adı*: A.MKT.MHM, *Dosya No*: 464/*Gömlek No*: 79; *Hicri/Miladi Tarih*: 30 Recep 1290/23 Eylül 1873. Bundan sonra (BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873) şeklinde gösterilecektir. Aslında muhacir köylerinde yine kendi içlerinden, muhacir olan imamların görevlendirilmesi hususu bir devlet politikasıydı. Zira 3 Mayıs 1856 tarihli Silistre Valiliği'ne gönderilen bir iradede bu nokta açıkça belirtilmişti (Gündoğdu, 2006: 124).

<sup>6</sup> Göçmen ulemânın bir kısmının Kırım ve Kafkasya'nın sosyal yapısına bağlı olarak bazı kabile ve cemaatlere mensup oldukları ve hatta bu kabile ve cemaatlerin onların isimleriyle anıldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin 1860 yılında Kırım'dan Konya'ya gelenler arasında Cemboyluk kabilesine mensup Hacı Murad Efendi cemaati ve Abdullah Efendi cemaati de yer almıştı. Bunlar ve başka örnekler için bakınız: Yılmaz, 1996: 79 vd.

toprağına sığınan Kabartay ulemâsı doğrudan Şeyhülislam'a hitaben kaleme aldıkları müşterek arzuhalde diğer muhacirlerin de burada iskân olunmalarına rıza gösterilmesini talep ediyorlardı (BOA, Hatt-ı Hümayun, 1102/44553-C; 25 Muharrem 1237/22 Ekim 1821). Muhacir ulemânın gerek şahısları gerekse diğer muhacirler adına arzu ettikleri yardımların temini için tanzim ettikleri arzuhallerinde dikkati çeken nokta kalemlerinin gücünden alabildiğine istifade etmeyi de unutmamış olmalarıdır. Zira arzuhalleri genellikle duygusal bir girişle başlıyordu. Memleketlerinin başına gelenlerin maneviyatlarında meydana getirdiği sarsıntı en fazla işlenen temalardandı. Böylesi bir girişi de özene bezene seçilen vurgusal ifadelerle bezeli bir anlatımla harmanlanmış olan göç sonrası içine düşülen sefalet ve keşmekeşlik hali takip ediyordu (BOA, BEO, 196/14681; 22 Şevval 1310/9 Mayıs 1893). Burada hemen ifade etmek gerekir ki geniş ailelere sahip ulemâyı kabul etmek hususunda da herhangi bir isteksizlik söz konusu olmamıştır. Osmanlı devlet yöneticilerinin bu davranışı, geniş ulemâ sülaleleriyle hem kaybedilen nüfusun yerini doldurma hem de toplumun kültürel birikimine katkı sağlama gayesinden ilham almış olmalıdır.

### **1. Muhacir Ulemâ İçin Osmanlı Yardımlarından İstifade Edebilmenin Şartları**

Yukarıda işaret olunan talimatname ve kararlar doğrultusunda harpten hemen sonra Osmanlı ülkesine sığınan muhacir ulemâ için uygun bir vazife ve maaş tahsisinde, imparatorluğun mali şartları her geçen an biraz daha zora girmesine rağmen, çok büyük sıkıntılar yaşanmıyordu. Sadece muhacir ulemânın bir takım şartları sağlayıp sağlayamadıklarına bakılıyordu. Her şeyden evvel kendisi için münasip bir vazife ve maaş talep eden ulemânın merkezî idareyi ikna etmeye yetecek derecede bir darlık içerisinde bulunuyor olması gerekiyordu.<sup>7</sup> Gerçi gelenlerin birçoğu böyleydi, ama içlerinde varlıklı olanları da çok az olmakla birlikte mevcuttu. Mesela Dağıstan ulemâsından olup, Tokat'ta yerleşen Mehmed Efendi, geniş ailesi adına sultanın ülkesinde yerleşme talebinde bulunurken tek isteklerinin serbestçe ibadetlerini yapabilmek ve aynı şekilde de yaşamak olduğunu ifade ediyordu. Geçimleri için ne bir ekmek ne de bir

<sup>7</sup> Mesela Kırım Harbi'nden hemen sonra, 1857'de Osmanlı coğrafyasına Gözleve'den göç eden ulemâdan olan Hacı Mehmed Emin Efendi, devlet merkezine takdim ettiği arzuhalinde geçimini sağlayacak kadar bir gelirin olmadığını bahsediyordu. Mehmed Emin Efendi'nin sefaleti tezahür ettikten ve padişahın lütfüne layık olmak için de herhangi bir mahzur taşımadığı göz önünde bulundurulduktan sonra emsalleri gibi kendisine de 150 kuruş maaş tahsisine karar verilmişti (BOA, A.MKT. MHM, 106/88; 12 Cemaziyelâhir 1273/7 Şubat 1857).

vazife isteğinde bulunacaklardı. Kendi imkânlarıyla yerleşecek ve hayatlarını sürdürebilecek güçleri vardı (BOA, MF.MKT, 1649/30; 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889). Bu örnek, Karpat'ın (2010: 162), göçmenlerin önemli bir bölümünün refah düzeyi yüksek topluluklara yani toprak sahipleri, yüksek düzey memurlar ve ulemâya mensup oldukları ve göçle beraber sermaye ve becerilerini de Osmanlı topraklarına aktardıkları şeklindeki iddiasını desteklemekle birlikte en azından bu çalışma için genel manzaranın aynı istikamette seyretmediğini ifade etmek gerekiyor. Zira çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere tahlil olunan vesikalarda ulemânın umumî durumu yardıma muhtaç bir görüntü arz etmektedir. İşte bu görüntünün merkezî idareye doğru olarak yansıtılabilmesinden sonra muhacir ulemânın padişahın lütfüne mazhar olup olmadıklarına bakılıyordu (BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873).<sup>8</sup> Tahmin edileceği üzere mevzubahis mazhariyetin kıstasları da her şeyden evvel âlim ve salih bir kişi olmaktan geçiyordu. Söz konusu şahıslar da ilim ehliydi ve elbette aranan kıstaslara sahip oldukları için bu zümreye dâhil olabilmişlerdi. Dolayısıyla Osmanlı sultanının kendi tebaasından olan aynı kategorideki insanlara lütuf dağıtırken gösterdiği cömertliğin muhacir ulemâ için de geçerliliğini koruması noktasında herhangi bir engel yok gibiydi.

Burada dikkati çeken bir husus da Osmanlı ülkesine gelecek ulema için “salih” olma vasfına vurgu yapılmış olmasıdır. Çünkü bu vasıf, muhacir ulemanın sadece ilmiyle değil davranışlarıyla da Osmanlı toplumu için örnek alınması gereken bir şahıs olması gerektiği manasını taşımaktadır. Yerleştirileceği bölgenin huzur ve güven ortamına katkı sağlamayacak veya insanlara örnek olmakta yetersiz kalacak olan ilim ehli bir kimse, hem merkezî idare hem de bölge sakinlerince birlikte yaşamaktan haz duyulacak bir unsur olmaktan haylice uzak bir görüntü oluşturmaktaydı. Böylesi bir hassasiyete rağmen muhacir sınıfından bazı ulemânın isimleri, yurt tuttıkları Osmanlı topraklarında bir takım uygunsuzluklarla anılmaktan kurtulamamıştı. Mesela 1869 senesinde Sivas Vilayeti'nin Artukâbad Nahiyesi'ne bağlı Tekeli Köyü'nde ikamet eden Çerkez muhacirlerinden ve ulemâdan Şeyh Yusuf Efendi -ilgili vesikada açıkça belirtilmeyen- bazı uygunsuz davranışlarda bulunmuştu. Bundan dolayı da izinsiz olarak kabilesi tarafına gitmemek üzere münasip bir yerde iskân olunması için Sivas ve Diyarbakır vilayetleri ile 4. Ordu Müşirliği'ne merkezden bir emir

<sup>8</sup> 1892 yılında, Aziziye kazasında ölen Çerkez muhacirlerinden ve ulemâdan Hacı Himmet Efendi'nin uhdesinden boşa çıkan 108 kuruşluk maaş, aynı kazada ilim neşriyle meşgul olan yine Çerkez muhacirlerinden ve ihtiyaç sahiplerinden Hacı Ali Efendi'ye tahsis olunurken kendisinin padişahın lütfüne layık birisi olup olmadığına dair Sivas Vilayet Meclisi'nden bir ön bilgi alınması lüzumu hissedilmişti (BOA, BEO, 110/8185; 1 Cemaziyülevvel 1310/21 Kasım 1892).

gönderilmişti. Buna rağmen muhacir şeyhe hayatını sürdürebilmesine yetecek kadar bir maaş tahsis olunması da unutulmamıştı (BOA, A.MKT. MHM, 436/92; 16 Zilkade 1285/28 Şubat 1869). İsmi uygunsuzlukla anılan bir diğer muhacir ulemâ ise Kızanlık'tan Osmanlı ülkesine hicret eden müderris Hacı Mahmud Efendi idi. 1907 senesinde Yenişehirli Ahmed Beyzâde Edhem imzasıyla ihbar niteliğinde hükümet merkezine takdim olunan mektuplarda Hacı Mahmud Efendi'nin "*erbâb-ı fesâddan*" olduğundan bahsediliyordu. Hacı Mahmud Efendi kısa bir süre evvel Bursa'dan İstanbul'a gelmiş, sonra da geri dönmüştü. Hükümet yetkililerine göre İstanbul'da kaldığı süre zarfında kendisinde herhangi bir uygunsuz davranış görülmemiştir. Buna rağmen müderris efendi hakkında şüpheye düşmekten de kendilerini alamamışlardı. Bunun içindir ki Hacı Mahmud Efendi ile ilgili gizli bir tahkikata girişmeleri ve neticeden de merkezî idarenin haberdar edilmesi Hüdâvendigâr vilayet yöneticilerine bildirilmişti (BOA, ZB, 429/78; 9 Haziran 1323/22 Haziran 1907). Görüldüğü üzere iki ulemânın da nasıl bir uygunsuzluk göstermiş olduklarına dair ortada kesin veriler yoktur. Her ne olursa olsun ilimle meşgul olan şahısların göç ettikleri bir ülkede böyle uygunsuzluklarla anılıyor olmaları düşündürücüdür. Dolayısıyla ilmiye sınıfına mensup şahısların padişah lütfüne layık olabilmeleri için vazifelerinden ve ilimden başka herhangi bir meşgalelerinin olmaması icap ediyordu.

Muhacir ulemânın Osmanlı devlet kapısından geçimlerini sağlayabilecek vasıtalara sahip olabilmelerinin bir önkoşulu da bilgilerini ispatlamaktan geçiyordu. Mesela Dağıstan muhacirlerinden ve ulemâdan olan Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Karabağzade Hacı Efendi ihtiyaç duyduğu devlet yardımına kavuşabilmek için 1861 senesinde bilgisinin yeterliliğini ölçmeye yönelik bir imtihan vermek durumunda kalmıştı (BOA, A.MKT.NZD, 372/87; 14 Rebiyülahır 1278/19 Ekim 1861).

Bu şartları sağlamak muhacir ulemâ için artık Osmanlı devlet kapısının ardına kadar açılması anlamına geliyordu. Ancak geriye sadece bir engel kalıyordu ki o da kendilerine uygun görevlerden birisinin boşa çıkmasını beklemektir. Aksi takdirde şartlar ne olursa olsun kapıyı aralamak imkânsız gibiydi. Rus işgali nedeniyle Dağıstan'dan İstanbul'a göç etmiş olan müderris Şuayib Efendi'nin 1863 senesinde yaşadığı acı tecrübe buna iyi bir misal teşkil etmektedir. Müderris Efendi eşi ve iki çocuğuyla geldiği İstanbul'da Sultanahmet Camiine sığınmak durumunda kaldığından ve ekmeğe muhtaç olacak kadar bir perişanlığa gark olduğundan kendisine bir maaş bağlanmasını arzu etmişti. Lakin devlet merkezinden yapılan açıklama; mahlûl maaş olmadığı durumlarda, yani bir görev boşa çıkmadığı sürece bir başkasına maaş bağlanmasının mümkün olmadığı yönündeydi (BOA,

A.DVN, 30/69; 28 Zilkade 1863/7 Kasım 1847).<sup>9</sup> Bursa'nın Armudlu köyüne yerleşen muhacir ulemâdan Hacı Nuri Efendizâde Yakub Efendi de kalabalık ailesiyle düştüğü muhtaçlıktan kurtulabilmek gayesiyle 1903 senesinde kendisine 100 kuruşluk bir maaş bağlanılmasını talep ettiğinde Şuayib Efendi'nin tattığı tecrübeye ortak olmaktan kurtulamamıştı. Kurallar ne kadar kesin olursa olsun devlet böylesi zor dönemlerinde muhacir ulemâyı kaderine terk etmek gibi bir davranışın içerisine girmemeye de özen gösteriyordu. Nitekim Yakup Efendi'nin talebi bir taraftan reddediliyorken, öte taraftan Bursa Vilayeti'ne gönderilen bir emirle kendisine belediye tarafından geçimini sağlayacak kadar bir arazinin tahsis olunması tembihleniyordu (BOA, DH.MKT, 641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903). Öyle anlaşılıyor ki içerisine düştükleri açmaz, muhacir ulemâdan bazılarının geçimliklerini, aslî vazifelerinden değil de daha farklı uğraşlardan sağlamaları, dolayısıyla toplumsal statülerinde aşağı doğru seyreden belirgin bir farklılaşmayla karşılaşmak ve gönülsüzce de olsa değişime boyun eğmek gibi bir neticeyi beraberinde getirmiştir.

Kimi muhacir ulemâ ise tayinlerine ilişkin olarak devlet tarafından yapılacak çağrışı beklemek yerine, atanma süreçlerini kısaltmak için bizzat takipte bulunabiliyorlardı. Belki sabırsızlık hali, belki de içinde buldukları şartların zorlaması onları böyle davranmaya itiyordu. Bu şekilde civarlarında bulunan bir medresede veya camide kendilerine uygun bir görevin boşa çıktığını öğrendiklerinde devlet merkezini durumdan haberdar ediyorlar ve söz konusu göreve kendilerinin tayin olunması isteğinde bulunuyorlardı. Çerkez muhacirlerinden ve Kabartay ulemâsından Mehmed Efendi böylesi bir takip ve talepte bulunmuştu. Mehmed Efendi 1861 tarihinde kaleme alıp, Muhacirin Komisyonu Başkanlığı'na takdim ettiği arzuhalıyla aynı muhacir gurubundan olup, vefat etmiş olan Hüseyin Efendi'den boşalan 600 kuruş maaşın kendisine tahsisini istemekteydi (BOA, A.MKT.NZD, 372/57; 14 Rebiyülahır 1278/19 Ekim 1861). Çerkez muhacirlerinden Hacı Nuh Efendi ise takipçiliği sayesinde Aziziye'de ilim ile meşgul iken vefat eden Çerkez ulemâsından Hacı Ali Efendi'den boşa çıkan aylık 100 kuruşluk maaşı aynı yerde, aynı işle meşgul olmak şartıyla devralıyordu (BOA, BEO, 203/15216; 4 Zilkade 1310/20 Mayıs 1893). Anlaşıldığı kadarıyla devlet merkezi, muhacir ulemâdan boşalan kadrolara yine kendilerinden birisini atamak suretiyle hem kısıtlı imkânların doğurduğu bu iskân ve istihdam sisteminin sorunsuzca çalışmasına hem de muhacirlerin Osmanlı devlet ve toplum hayatına uyarlanma süreçlerinin daha kısa bir süre içerisinde gerçekleşmesine gayret ediyordu.

<sup>9</sup> Muhacir ulemâyâ maaş bağlanması noktasında Maliye Nezareti tarafından 5 bin kuruşluk bir münhalat (boşluk) miktarı belirlenmişti. Buna göre bir bölgede boşalan memuriyetlerin aylık toplamı 5 bin kuruşa ulaşmadıkça maaş bağlanması söz konusu olmuyordu (BOA, DH. MKT, 641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903).



Burada hemen belirtmekte fayda var ki bu süreç ve şartlar devlet kapısını doğrudan çalan muhacir ulemâ için geçerliydi. Kendisine Osmanlı ülkesinde kuvvetli bir referans bulabilen muhacir ulemânın, beklentilerinin karşılandığını görmesi daha kolay ve hızlı idi. Mesela, memleketi Şirvan'da tahsil ettiği ilim ve fenden başka aynı gayeyle Mısır'da da bulunmuş olan Çerkez muhacirlerinden Hüseyin Efendi'ye arzu ettiği vazife tevcih olunurken ulemâdan Derviş Hafız Efendi'nin referansı etkili olmuştu (BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873). Yine İzdin muhacirlerinden Mustafa Nail Efendi'ye Filibe Mevleviyeti'nin tevcihi Elviye-i Hamse Müşiri Mustafa Nuri Paşa'nın aracılığı sayesinde olacaktı (BOA, A.DVN, 153/15; 21 Zilkade 1276/10 Haziran 1860). Her ne kadar bir iltimas şeklinde algılanmaya açık bir görüntü arz ediyorsa da resmî makamlarca sağlanan böylesi bir aracılığın muhacir ulemânın uyum süreçlerinin atlatılmasında hızlandırıcı bir etkiye sahip olduğu muhakkaktır.

Ayrıca Osmanlı topraklarına sığınan ulemânın (şayet var ise) mensubu oldukları tarikatlar da onlar için önemli bir referans kaynağı oluyordu. Özellikle de son dönem Osmanlı toplumunda gerek merkezde gerekse taşrada devlet tarafından desteklenen ve adeta Bektaşiliğin yerine ikame olunmaya çalışılan Nakşibendî tarikatına mensup olan muhacir ulemânın meslektaşları arasında daima bir adım önde olduğu muhakkaktı. Mesela 1902 senesine ait bir vesikada Çerkez ulemâsından ve Nakşiyye şeyhlerinden olan Zekeriya Efendi'nin en az 15–20 seneden beri Yıldızeli Kazası müftülüğünü fahri olarak yürütmekte olduğundan bahsediliyordu ve Zekeriya Efendi'nin hastalığı nedeniyle kendisine maaş bağlanması yönündeki arzusu da herhangi bir engelle karşılaşmadan kabul edilmişti (BOA, DH.MKT, 514/97; 21 Safer 1320/30 Mayıs 1902). Yine Osmanlı resmî din anlayışına aykırı özellikler taşımayan Halvetiye tarikatı mensubu muhacir ulemânın da tevcihler sırasında belirli bir önceliği vardı. Mesela 1873 senesinde Şeyh Süleyman Efendi'nin ölümü üzerine boşa çıkan Bursa'daki Karaköy Tekkesi'nin şeyhlik vazifesine muhacirlerden Hacı Kasım Efendi'nin tayin olunmasına karar verilmişti. Bu atama sırasında da Hacı Kasım'ın liyakatini ispatlamış olmasından başka Halvetiye Şeyhlerinden olmasının da önemli katkısı vardı (BOA, A.MKT.MHM, 468/44; 23 Ramazan 1290/14 Kasım 1873).

## 2. Muhacir Ulemânın Vazife Ve Maaş Taleplerinin Karşlanması

Yukarıda sıralanan hususiyetler sağlandıktan sonra muhacir ulemâ imparatorluk idaresince kendilerine en uygun vazifelere yerleştiriliyor, geçimlerini sağlamalarına yetecek kadar da bir maaş tahsis ediliyordu. Maaşlar her zaman bir vazife karşılığında değil, bazen de doğrudan

bağlanıyordu. Mesela sağlık sorunu bulunan bir ilim adamının mağdur edilmemesi her toplumda olduğu gibi Osmanlılar için de önemliydi. Dolayısıyla sağlık sorunu bulunan bir muhacir ulemânın Osmanlı hazinesinden alacağı maaş karşılığında kendisinden herhangi bir görevi ifa etmesi beklenmiyordu. Mesela, Dağıstan'dan gelerek yerleştiği Sivas'ın Koçgiri Kazası'nda ilmî faaliyetlerle meşgulken görme problemiyle karşı karşıya kalan Ömer Efendi'ye mağdur olmaması için maaş bağlanmıştı (BOA, DH.MKT, 1140/56; 26 Şevval 1324/13 Aralık 1906).

Bundan başka, Osmanlı ülkesine sığınan muhacir ulemâ arasında Kırım Harbi'ne katılmış olanlar da vardı. Bunlara maaş bağlanması aşamasında harbe katılmış olmaları yetiyordu ve kendilerinden başkaca bir beklenti içerisine girilmiyordu. Nitekim harpten hemen sonra Osmanlı ülkesine sığınmış olan Kırım ulemâsından Baydar Naibi Seyyid Osman Efendi'ye muharebe sırasında göstermiş olduğu iyi hizmetlerine mükâfat olarak 300 kuruş maaş tahsisine padişah iradesiyle onay verilmişti (BOA, A.MKT.MHM, 112/26; 10 Şevval 1273/3 Haziran 1857).

Şunu da belirtmekte fayda var ki muhacir ulemâ için tahsis olunacak maaşlarla ilgili kesin hükümler yoktu. Onlar için uygun görülen maaş miktarı belgelerin diliyle “*münasib mikdar maaş*”<sup>10</sup> idi. Yani maaşları geçim sıkıntısına düşmeyecek şekilde ayarlanmaya çalışılmıştı. Lakin -çoğu misalden anlaşılıyor ki- hazinenin içinde bulunduğu dar boğazın yarattığı darlığın da derin tesirinden olacak, maaşlar enine boyuna düşünülmeden saptanmıştı. Zira merkezî idare sık sık maaşlarının, ailelerinin geçimini sağlayacak bir seviyede olmadığından yakınan, bunun için de bir iyileştirme isteyen muhacir ulemâya ait arzuhallerle karşılaşılıyordu. Bütün olumsuzluklara rağmen muhacir ulemânın bu yöndeki taleplerine de olumlu cevap vermeye çalışılmıştır. Mesela, Amasya'da, Maarif ve Muhacirin Komisyonları Başkanlığı'nı fahriyen yürütmekte olan ulemâdan Dağıstanî Abdullah Efendi'nin 259 kuruşluk maaşının geçinmesine yetmediğinden zorluk çekmekte olduğu devlet merkezine aksettirildiğinde maaşına 100 kuruş zam yapılmasına karar verilmiştir (BOA, BEO, 2650/198679; 22 Cemaziyelâhir 1323/24 Ağustos 1905). Aynı şekilde, Kars Sancağı'na yerleşmiş olan Dağıstan ulemâsından Şeyh Cemal Efendi'nin de daha önce tahsis olunan meblağ ile kalabalık ailesini geçindirmesi mümkün olamayınca Kars İdare Meclisi tarafından maaşında düzeltme yapılmasına dair bir karar alınmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863).

<sup>10</sup> Mesela, Kars'ın muhacir ulemâsından olan Şeyh Mustafa Efendi'ye verilecek maaşın miktarı Sivas Vilayet İdare Meclisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta bu haliyle kaydedilmişti (BOA, BEO, 2629/197174; 23 Cemaziyülevvel 1323/26 Temmuz 1905).

Muhacir ulemânın tayin olunduğu vazifelere gelinecek olursa; burada dikkati çeken ilk nokta tevcihlerin öyle gelişigüzel yapılmadığıdır. Tayinler sırasında Osmanlı resmî makamları tarafından evvela muhacir ulemânın kabiliyet ve yeteneklerine bakılıyordu. Kendileri için en uygun vazifenin seçilmesinde ilmiye sınıfı içerisindeki konumlarının tespitine yarayan unvanları da dikkate alınıyordu. Ayrıca atamaların kendi memleketlerinde sürdürdükleri görevlerle örtüşmesine, örtüşmenin sağlanamadığı durumlarda da en azından o görevin bir uzantısı olmasına gayret gösteriliyordu. Bu hususiyetler eğitimle ilgili görevlerin tevcihi sırasında kendisini fazlasıyla hissettiriyordu. Mesela Çerkez muhacirlerinden olan Hüseyin Efendi 1873 senesinde Düzce'de inşa olunmuş camide imam ve hatip olarak görev almaktan başka medresede de müderris olmak istemişti. Ancak son isteği için aranılan şartları taşımadığından imamet ve hitabet görevleriyle yetinmek durumunda kalmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873). Böylece sosyal devlet anlayışı içinde muhacirlere kucak açan Osmanlı yönetimi, kadim düzenin işleyişinde gedikler oluşmasına müsaade etmemişti. Yani muhacir ve mağdur olmak hak edilmeyen bir göreve atanmak için yeterli gerekçeler olarak kabul edilmemişti. Aynı şekilde, Rusya'ya bağlanmış olan Ornibor (?) Vilayeti'nde naiplik görevinde bulunan ve ailesiyle birlikte Osmanlı topraklarına göç etmek arzusunda olduğunu beyan ederek kendisine münasip bir muallimlik vazifesinin tevcih olunması (BOA, MF.MKT, 160/57; 19 Recep 1310/6 Şubat 1893) talebinde bulunan Feyzurrahman Efendi'ye de imparatorluk idaresi tarafından olumlu cevap verilmemiştir. Böyle bir cevabın gerekçesi olarak da kendisinin Dârümuallimîn mezunu olmaması gösterilmiştir (BOA, MF.MKT, 160/143; 24 Recep 1310/11 Şubat 1893). Yani medrese eğitimi aldığı anlaşılan Feyzurrahman Efendi, modern eğitim veren Dârümuallimîn mezunu olmadığı için bu göreve atanamamıştır. Yoksa uzun yıllar Hersek Rüştîye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak çalışan İsmail Hakkı Efendi'nin göç ettiği İstanbul'da Dârümuallimîn'e tayin olunması hiçbir engelle karşılaşmamıştı (BOA, MF.MKT, 57/119; 28 Cemaziyelâhir 1295/29 Haziran 1878). Aynı şekilde Dağıstan muhacirlerinden ve ulemâdan Ali Efendi'nin ilmî altyapısının sağlam olması münasebetiyle aylık 50 kuruş mukabilinde Tenos Kazası'na bağlı Baltalar Köyü'ndeki medresede ders verme isteği herhangi bir muhalefete çarpmadan kabul edilmişti (BOA, DH.MKT, 725/ 58; 21 Rebiyülevvel 1321/17 Haziran 1903). Bu ihtiyatlı tavır Osmanlı eğitim sisteminin çarpıklaşmaması için gösterilen çabanın açık bir yansımasıdır.

Eğitimle ilgili atamalar sırasında ince eleyip sık dokuyan devlet merkezi muhacir ulemâya dinî görevleri dağıtırken o kadar da katı bir tavır sergilememiştir. Mesela 1861 senesine ait bir vesikada Sivas, Uzunyayla'da inşa olunan sekiz mescide ait hitabet görevlerinin herhangi bir sıkıntıyla

karşılaşılardan muhacir ulemâya tevcih olunduğundan bahsediliyordu (BOA, A.MKT.NZD, 348/63; 4 Şevval 1277/15 Nisan 1861; A.MKT.MHM, 213/74; 11 Ramazan 1277/23 Mart 1861).

Eğitim ve dinle ilgili vazifelerden başka muhacir ulemâdan bazıları da muhacirlerle ilgili merkez ve taşrada oluşturulan komisyonlarda görev alarak, kendileriyle aynı kaderi paylaşan insanların sorunlarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Kırım Harbi'nden sonra ilk gelen kafilenin iskânında Rusçuklu Numan Sabit Efendi özel memur olarak görev almıştı. Ahali tarafından yapılacak yardımları toplamak için meşhur âlimlerden Gürcü İsmail ile Hacı Pir Efendiler de 5 Ocak 1860 tarihinde kurulan Muhacirin Komisyonu'nda bulunmuşlardı (Yılmaz, 1999: 588-589).

### 3. Muhacir Ulemânın Barınma İhtiyaçlarının Karşlanması

Kendilerine uygun bir vazife ve maaş bağlanmaktan başka muhacir ulemânın geçici veya daimi surette ikametlerinin de teminine çalışılmıştır. Bu çalışmalar bazen ev satın alımı, bazen evlerinin tamiri, bazen de misafir olarak uygun bir yerde konaklamalarını temin etmek şeklinde yürütülüyordu. Çünkü kendilerine tahsis olunan maaşlar yukarıda da işaret olunduğu üzere çoğu zaman geçimlerini sağlamaya dahi yetmiyordu. Hal böyle olunca, barınma ihtiyaçlarının temini de merkezî idare için bir yükümlülük halini alıyordu.<sup>11</sup> Mesela 1856 senesinde aileleriyle birlikte İstanbul'a göçen Gözleve müftüsü Feyzullah Efendi ile yine ulemâdan Buharalı Hacı Yusuf Efendi için bedelleri devlet hazinesinden karşılanan birer hane satın alınmıştı. Ayrıca hayatlarını sürdürebilmeleri için de Müftü Efendi'ye 700, diğerine de 300 kuruş maaş tahsis olunması kararlaştırılmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 95/52; 1 Muharrem 1273/1 Eylül 1856). 1857 yılında yine Gözleve muhacirlerinden ve ulemâdan Ömer Efendi'ye kendi isteği üzere emsalleri gibi bir münasip hane verilmesi karar altına alınmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 105/28; 11 Cemaziyülevvel 1273/7 Ocak 1857).

Dağıstan muhacirlerinden ve ulemâdan olan El-Hac Es-Seyyid Hamza Efendi ise birlikte İstanbul'a geldiği beş arkadaşıyla, beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması için Misafirhane Müdürü Ahmed Bey'in hanesine geçici olarak yerleştirilmişti. Ayrıca misafirlik sürelerinin bitimine az bir zaman kaldığı sırada işlerini yoluna koyamadıklarından bahsederek, misafirlik sürelerinin emsalleri gibi iki ay daha uzatılmasını talep eden Hamza Efendi'nin bu ricası geri çevrilmemişti (BOA, A.MKT.MHM, 153/27; 17 Recep 1275/20 Şubat 1859).

<sup>11</sup> 1278 tarihinde Meclis-i Vâlâ ile Sivas Vilayeti arasında buna dair gerçekleşen bir yazışma örneği için bakınız: BOA, A.MKT.MVL, 134/46; 23 Rebiyülâhır 1278/28 Ekim 1861.

Ev kirasını ödeyemeyen muhacir ulemâ için Osmanlı devlet idaresi tarafından ev sahibine doğrudan ödeme yapıldığı da olmuştur. Nitekim Bursa'ya yerleşen Dağıstan ulemâsından Tabib Efendi'nin biriken kira bedeli olan 1400 kuruş ev sahibine bizzat devlet tarafından ödenmişti. Ayrıca kendisine öküz ve tohumdan başka münasip bir vazifeye tayin olunacağına teminatı da verilmişti (BOA, İ.MVL, 650/70; 4 Muharrem 1280/21 Haziran 1863). Aynı şekilde Dağıstan ulemâsından olan Eniszâde Said Efendi'nin de aile bireylerinin İstanbul'a göç etmeleri sebebiyle ev kirasını dahi karşılayamayacak kadar büyük bir sefaletle gark olduğu Sadaret'e iletildiğinde kendisine boşa çıkacak hanelerden birisinin devredileceği bildirilmişti (BOA, BEO, 196/14681; 22 Şevval 1310/9 Mayıs 1893). Bazen de bir hanenin boşa çıkmasını bekleyemeyecek kadar büyük bir sefaletle düşen muhacir ulemâ için yeni bir evin inşası söz konusu oluyordu. Mesela, Kars Sancağı'na yerleşen Dağıstan ulemâsından Şeyh Cemal Efendi'nin kendisine tahsis olunan maaşla kalabalık ailesini geçindiremeyecek kadar büyük bir sefaletin içine düşmesi yetkilileri hemen harekete geçirmiş, Kars İdare Meclisi Cemal Efendi ve ailesi için bir ev inşa olunmasına karar vermişti (BOA, A.MKT.MHM, 239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863).

#### 4. Muhacir Ulemâ İçin Muhtelif Yardımlar

Osmanlı imparatorluk idaresinin muhacir ulemâ için yaptığı yardımlar sadece uygun bir vazife karşılığında veya karşılıksız olarak kendilerine bir vazife, maaş veya hane tahsis etmekten ibaret değildi. Yardımlar çok çeşitli şekillerde kendisini göstermekteydi. Bazen padişah, bazen de yerli ulemâ muhacir ulemâ için çeşitli yardımlarda bulunabiliyorlardı. Mesela 1880 senesinde Sultan II. Abdülhamid, Beşiktaş müderrislerinden başka muhtaç olan muhacirler için üç adet kurbanlık koyun bahşetmişti. Padişahın bu davranışı hem kendisi hem de devleti için edilen duaları da beraberinde getirmişti (BOA, Y.PRK.KOM, 2/70; 10 Recep 1297/18 Haziran 1880).

Padişah başta olmak üzere merkezî idarenin muhacir ulemâ için hiçbir şeyden kaçınmadıklarını gösteren örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela Dağıstan muhacirlerinden müderris Şeyh Hacı Ahmed Efendi 1861 senesinde hac farızasını yerine getirmek niyetiyle o tarafa azimet etmek istemişti. Kendisinin padişahın lütfüne mazhar birisi olması göz önünde bulundurulunca muhacir müderrisin münasip bir gemiye bindirilerek, hacca ulaştırılması Sadaret'ten Şehremaneti'ne bildirilmiştir. Ayrıca Cidde Valisi Ali Paşa, şeyh-ül-harem hazret-i nebevi<sup>12</sup> Mustafa Paşa ve Mısır Valisi'ne

<sup>12</sup> Şeyhü'l-harem, halife tarafından Mekke'ye vazifeli olarak gönderilen memurdur. (Devellioğlu, 1996: 995). Bu kişi Harem-i Şerif Nebevi Heyetinin reisidir. Bakınız: Semseddin Sami, 1317: 792.

gönderilen emirlerle Ahmed Efendi'ye hac süresi boyunca yardımcı olunarak, kolaylık sağlanması, hakkında da layık olduğu hürmetin gösterilmesine dikkat edilmesi bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 218/42; 28 Şevval 1277/9 Mayıs 1861).

Ayrıca genelde bütün muhacirler, özel de ise Osmanlı toplumu için ayrı bir önem arz eden muhacir ulemâ için Osmanlı ülkesinde başlatılan yardım seferberliği sadece devlet imkânlarıyla da sınırlı kalmamıştır. Gerek devletin daha alt kademedeki çalışanları gerekse diğer Osmanlı insanları zor zamanlarında muhacirlere yardımcı olmak için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Bu kapsamda yardım kampanyaları tertip olunarak toplanılan paralar kendilerine ulaştırılmıştır. Mesela 1864 senesinde muhacirler için Mısırlı memurlar tarafından verilen 232.700 kuruş ile ulemâ tarafından verilen 22.400 kuruş muhacirler adına Oppenheim Kumpanyası'na teslim edilmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 310/59; 1 Rebiyülahır 1281/3 Eylül 1864). Yine ahalinin kendi arzusuyla vereceği nakdî ve aynî yardımları toplayarak bunu her hafta İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'na teslim etmek ve muhacirlerin diğer ihtiyaçlarını da tespit ederek bu komisyona iletmek üzere 13 Ağustos 1877'de "Muhacirin İâne Komisyonu" kurulmuştur (İpek, 1999: 75). Yerel ulemâ da söz konusu komisyonlarda aktif görev alarak meslektaşlarının ve diğer muhacirlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Bu sayede hem muhacir göçmenlerin iskânında, hem de sonrasında husule gelen sorunların aşılmasında oldukça önemli bir vazife üstlenmişlerdir.<sup>13</sup>

### 5. Muhacir Ulemânın Taleplerinin Karşılanamadığı Zamanlar

Görüldüğü üzere Osmanlı devlet idaresi mevcut imkânlar dâhilinde muhacir ulemânın gereksinimlerini ve taleplerini karşılamaya çalışmıştır. Ne yazık ki devletin mali açıdan kendi ayakları üzerinde duramadığı bir sırada onlardan gelen bütün isteklere olumlu cevap verebilmenin imkânsızlığı da ortadaydı. Daha önce de belirtildiği gibi muhacir ulemânın vazife ve maaş taleplerinin karşılanabilmesi için o vazifenin boşa çıkmasını beklemeleri icap ediyordu. Yeni atama veya maaşlarına zam talep edenler için bütçede karşılık olmadığı maliye memurlarınca sık sık kendilerine hatırlatılıyordu. Kafkasya muhacirlerinden olup, Bağdat'ta iskân edilen ulemâdan Mustafa Nureddin Efendi 1900 senesinde günlük on kuruş olan yevmiyesinin yirmi kuruşa çıkarılması talebinde bulunduğu böyle bir hatırlatmayla

<sup>13</sup> Mesela, Yozgat'ta Ermeniler ile Müslüman ahali arasında hangi sebepten kaynaklandığı tam olarak bilinmeyen ve galeyana kadar varan bir asayişsizlik ortamında ulemâ hemen devreye girmiş, bu doğrultuda Çerkez muhacirlerin ileri gelenleri ile görüşülerek sükûnet sağlanmıştır (BOA, DH.TMIK.M, 1/38; 15 Cemaziyelâhir 1313/3 Aralık 1895).

karşılaşmıştı (BOA, ŞD, 2182/1; 24 Şaban 1318/17 Aralık 1900). Ancak Mustafa Nureddin Efendi, Dağıstan ulemâsından olup, İstanbul'a göç eden Şuayib Efendi'nin içerisine düştüğü sefaletle bakılınca oldukça şanslıydı. Çünkü Şuayib Efendi ekmeğe dahi muhtaç olduğundan kendisine bir maaş bağlanılmasını talep ettiğinde aynı cevapla karşılaşmıştı. Hal böyle olunca da çareyi eşi ve çocuklarıyla birlikte Sultanahmet Camii'ne sığınmakta bulmuştu (BOA, A.DVN, 30/69; 28 Zilkade 1263/7 Kasım 1847). Barınma ihtiyacını bu şekilde çözmek mecburiyetinde kalan Şuayib Efendi beslenme gereksinimleri için de büyük ihtimalle cemaatin yardımlarına sığınmak zorunda kalmıştı.

Üstelik ulemâdan olmayan muhacirler de kendilerine maaş bağlanması için sık sık devlet kapısını aşındırıyorlardı. Bu durumda kendilerine ziraat veyahut zanaat erbabından oldukları, dolayısıyla belirli bir kazanca sahip olabilmelerinin mümkün olduğu hatırlatılıyordu. Böyle muhacirler için Dobruca Ovası'nda Mecidiye adıyla teşkil olunan köyde haneler inşa edilmişti. Kendilerine, geçimlerini sağlamaya yetecek oranda tohum, öküz<sup>14</sup> ve arazi de tahsis olunmaktaydı. İstanbul'a gelen muhacirler bu ve benzeri kasabalara gitmeleri için sürekli teşvik edilmekteydiler. Gitmemekte direnenler için de geçici surette yiyecek ve hane ücreti veriliyordu. Ama merkez, bundan sonra maaş talebinde bulunan muhacirlerin durumlarının araştırılacağından, ziraat veya sanattan anladıkları ortaya çıkarılacak olanların da söz konusu kasabalara gitmeleri için teşvik edileceklerinden bahsediyordu. Yine de gitmekte tereddüt ederlerse geçim sıkıntısına düşmemeleri için muhacirlere yiyecek ve hane ücreti tahsis edilmesine dair alınan o eski kararın artık bir geçerliliğinin kalmadığı kendilerine bildirilecekti. Şimdi bu yeni karar taşradaki bütün idarecilere gönderiliyor ve acizlikleri kesin surette tezahür etmeyen muhacirlere yardımda bulunulmaması sıkı sıkı tembihleniyordu (BOA, A.MKT.MHM, 110/92; 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857). Görüldüğü üzere merkezî idare, bu tavırla muhacirlerden bazılarının iyi niyet ve hazineyi istismar etmelerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Ayrıca her geçen gün biraz daha çöküşe doğru giden mali durumun da bu kararların alınmasında önemli bir itici güç olduğunu unutmamak icap ediyor. Bu itici gücün tesirini muhacir ulemâ için verilenlerin kayıt altına alınması sırasında da hissetmemek mümkün değildir. Asırlara dayanan bir devlet geleneği olmasından başka mali hesaplamaları eksiksiz yapabilmek kaygısından olacak ki muhacir ulemâ için tahsis olunan her şey sıkı sıkı kayıt altına alınıyordu. Tahsis olunan bir rub buğday olsa

<sup>14</sup> 1863 tarihli bir vesikada diğer muhacirler için öküz ve tohum bedeli olarak her bir nüfusa 150'şer kuruş verilmekte olduğundan bahsediliyordu (BOA, A.MKT.MHM, 239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863).

bile.<sup>15</sup> Muhacirlerle ilgili kayıtların tutulması sırasında gösterilen bütün titizliğe rağmen bazen hata yapılması da görülmedik bir durum değildi. Mesela 1858 senesinde Kırım'dan Osmanlı topraklarına göçen âlim ve müderrislerin sayısı Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda 38 olacağı yerde yanlışlıkla 18 olarak kaydedilmişti. Bunun üzerine kaydedilmeyen 20 ulemâ için de diğerlerine tahsis olunduğu gibi 100'er kuruştan toplam 2.000 kuruş maaş verilmesi Meclîs-i Vâlâ'da karar altına alınarak, durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MVL, 103/61; 25 Rebiyülâhır 1275/2 Aralık 1858). Maliye Nezareti ise bu teklife sıcak bakmamış, bunun yerine 18 kişiye bağlanan maaşın, yani 1.800 kuruşun hepsini kapsayacak şekilde taksim olunmasını teklif etmiştir. Ancak bu kimselerin ulemâdan olmalarını göz önünde bulunduran Meclîs-i Vâlâ aldığı kararın uygulanmasını tekrardan nezaret tarafına iletmiştir (BOA, İ.MVL, 408/17728; 17 Rebiyülâhır 1275/24 Kasım 1858). Görüldüğü üzere iki devlet kurumu, daha fazla masrafa girişerek ihtiyaç sahibi ulemanın sorunlarını çözmek ile devletin maddi imkânlarını mümkün mertebe elde tutmak seçenekleri arasında gidip gelmiştir. Bu anlaşmazlığın ne şekilde çözüldüğünü arşiv kayıtlarından hareketle tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak maddi zorlukları aşma noktasında sıkıntı yaşayan hazine ile dindaşlarına yardım etmek için oldukça istekli olan makamlar arasında ciddi tartışmalar yaşandığı açıktır. Bu tartışma, diğer pek çok alanda olduğu gibi, ikilemler yaşayan son dönem Osmanlı siyasî aygıtının durumunu doğrudan yansıtmaları bakımından ayrıca önemlidir.

Merkezî idareyi olumsuz cevap vermek durumunda bırakan oldukça ilginç taleplerle de karşılaşılıyordu. Mesela Sivas'a yerleşen Çerkez muhacirlerinden ve ulemâdan Mahmud Efendi'nin vefatıyla boş kalan Mecidiye Nişanı'nın kendisine verilmesi için oğlu Muhsin Efendi devlet kapısını çalmıştı. Alınan cevapta ise söz konusu nişanların bir şahıstan ötekisine devredilmesinin mümkün olmadığı, ancak hak etmek için büyük bir çaba gösterirse ileride kendisinin de böylesi mükâfatlara sırasıyla mazhar olacağı ifade edilmişti. Dolayısıyla Sivas'taki idarecilerden nişanın İstanbul'a gönderilmesi istenilmişti (BOA, A.MKT.UM, 546/66; 7 Ramazan 1278/8 Mart 1862).

### 6. Muhacir Ulemânın Osmanlı Toplumsal Yaşantısına Etkileri

Peki, kendileri için her türlü imkânı seferber eden Osmanlı İmparatorluğu için muhacir ulemâ, kendilerine tevcih olunan vazifeleri ifa etmekten başka Osmanlı toplumsal yaşantısına, eğitim sistemine veyahut

<sup>15</sup> Mesela, Çerkez ulemâsından olup Osmanlı'ya sığınan ulemâdan Musa Efendi'ye verilecek bir rub hıntanın kayda geçirilmesi emredilmişti (BOA, DH.MKT, 1959/78; 16 Zilkade 1309/12 Haziran 1892).



ilmî hayatına herhangi bir katkıda bulunmuşlar mıydı? Bu soruya verilecek cevap olumlu ise bu katkı ne boyuttaydı?

Birinci soruya mevcut belge ve bilgiler ışığında rahatlıkla olumlu cevap vermek icap ediyor. Çünkü her şeyden evvel Osmanlı ülkesine göç eden ulemânın iskân edildikleri yerlerde ilim neşretmekte olduklarından bahsediliyordu (BOA, BEO, 110/8185; 1 Cemaziyülevvel 1310/21 Kasım 1892). Belgelerde isimleri geçen muhacir ulemâya ait neşriyatların türü ve içeriği bilinemesi de, Osmanlı ilim âlemine katkı sağlayacak hususiyetlere sahip oldukları kuvvetle ihtimaldir.

Muhacir ulemâdan bazıları da Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yer alarak, genç kuşaklara bilgi ve tecrübelerini aktarıyorlardı. Öte taraftan muhacir çocukları da Osmanlı eğitim süzgecinden geçerek ilerde ilmiye sınıfı arasında saf tutuyorlardı. Bu aynı zamanda muhacirlerin Osmanlı sistemine başarılı bir şekilde yeniden eklemelendiklerinin, dolayısıyla Osmanlı idaresi tarafından yürütülen göçmen politikasının başarılı olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Erzurum ve İstanbul'da tahsil gördükten sonra Bursa'da bir medreseye tayin olunan Ali Şevket isimindeki müderris kendisini "*Kars muhacirlerindenim*" şeklinde ifade ediyordu. Ali Şevket, Arapça ve Farsça bilmekten başka Fransızcaya da hâkim olduğunu beyan etmişti (BOA, MF.MKT, 1155/66; 25 Cemaziyelâhir 1328/4 Temmuz 1910).

Muhacir ulemânın Osmanlı ilmî hayatına katkıları sadece ilim neşretmek veya dâhil oldukları ilmiye sınıfının gelişimine katkı sağlamaktan ibaret değildir. Varlıklı olanlarından bazılarının katkılarıyla eğitim müesseselerinin vücuda getirildiği de oluyordu. Mesela muhacirden olan bazı ulemâ ve ümera iskân edildikleri Aziziye Sancağı'nda 1867 senesinde bir Rüştiye Mektebi inşa ettirmişlerdi (BOA, A.MKT.MHM, 375/85; 29 Şevval 1283/6 Mart 1867). 1873 yılında Düzce'de bir medrese ile caminin yükselişi yine burada yerleştirilmiş olan Çerkezlere mensup muhacir ulemânın teşvik ve gayreti sayesinde olmuştu (BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873).

Daha önce de belirtildiği üzere bazı ulemâ mensubu muhacirler göçlerden sonra Osmanlı toplumsal yapısında husule gelen çarpıklıkların giderilmesinde önemli vazifeler üstlenmişlerdi. Osmanlı ülkesine sığınanların gerek iskânları sırasında gerekse daha sonra karşılaştıkları sıkıntıların aşılması aşamasında bazen muhacirin komisyonlarında görev alarak, bazen de devlet ile göçmenler arasında aracı rolünü üstlenerek son derece mühim bir görevi yürütmekteydiler. Göçmenler de sıkıntılarının aşılmasında ulemânın bu yapıcı ve etkili aracılığını daima aramakta, onların

yol göstericiliğine sığınmakta idiler. Mesela Niş göçmenlerinin, Sırp hükümetinin kale içindeki evlerini kendilerine iade etmedikleri şeklindeki şikâyetlerini dile getirdikleri ve Belgrad'taki Osmanlı Sefaretine takdim ettikleri 23 Şubat 1880 tarihli dilekçelerinin altındaki imzalar Müftü Hafız Salih ile İmam Halid Rehi Efendi'ye aitti (Şimşir, 1989: 96).

Ayrıca K. Karpat, göçmenlerin önemli bir bölümünün refah düzeyi yüksek topluluklara, yani toprak sahipleri, yüksek düzey memurlar ve ulemâya mensup oldukları ve göçle beraber sermaye ve becerilerini de Osmanlı topraklarına aktardıklarını iddia etmektedir (Karpat, 2010: 162). Daha önce de ifade edildiği üzere, en azından bu çalışma için incelenen vesikalardan hareketle kendisini sermaye aktarımı konusunda tümüyle desteklemek mümkün değildir.

Bütün bunlardan başka topraklarını istila etmeleri sebebiyle Ruslara duydukları nefreti de beraberinde getiren muhacir ulemânın Anadolu'da milliyetçi ve mukaddesatçı düşüncelerin filizlenip yayılmasında öncü ve etkili bir rol üstlenmiş oldukları da iddia edilmiştir.<sup>16</sup>

### Sonuç

Tarihinin önemli bir kısmını topraklarını genişleterek yaşayan Osmanlı İmparatorluğu işlerin eskisi gibi yolunda gitmediği ve toprak kayıplarının başladığı bir sırada daha önce karşılaşmadığı sorunlarla yüz yüze geldi. Toprak kayıplarından başka imparatorluk idaresini zor durumda bırakan bir başka problem de elden çıkan topraklardan önceleri Anadolu ve Balkanlara, daha sonra ise sadece Anadolu'ya yönelen Müslüman-Türk göçleri oldu.

Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçlerle gelen ve bazen sayıları yüz binlerle ifade edilen muhacirler, göç hadisesinin imparatorluğu idare edenler üzerinde oluşturduğu kısa süreli bir şaşkınlık sürecinden sonra kademeli bir şekilde iskân olunmaya başlandılar. İskân olunanlar arasında bu çalışmaya konu olan bazı ulemâ mensuplarından başka her sınıftan, meslekten ve yaştan insanlar vardı. Ancak Osmanlı imparatorluk idaresince diğer muhacirlere nazaran ulemânın iskânında biraz daha titiz davranıldı. Kendilerine diğer muhacirler gibi maddî destek verilmekten başka memleketlerindeki mesleklerine uygun vazifeler de ihsan olundu. Bu sayede

<sup>16</sup> Kökü 10. asra kadar giden ve Kazan şehri ile İmam Şamil tarafından sembolize edilen Kafkasya Müridizmi hareketinin merkezi olan Dağıstan'dan gelen Müslümanlar arasında etkileri bugüne kadar gelen büyük İslam âlimleri de yer almışlardı. Özbek kökenli Sibiryâ Türklerinden Abdürreşid İbrahim, Nakşî Şeyhi Ömer Ziyaüddin Sağıstanî ve Kazanlı Abdülaziz Bekine bunlar arasında ilk akla gelen şahıslardandır. (Bice, 1991: 67). Kafkasya Müridizmi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz: Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987.

ilmiye sınıfına mensup muhacirler din ve eğitimle ilgili Osmanlı müesseselerinde kendilerine uygun bir çalışma sahasına sahip olabildiler. Ayrıca muhacirlerle ilgili olarak oluşturulan komisyonlarda da görev alarak onların iskân olunmaları ve sorunlarının aşılması aşamasında bilgi ve tecrübelerinden istifade olundu. Bu sayede başlangıçta büyük bir sorun olarak algılanan muhacirlerin, Osmanlı sistemine iyiden iyiye uyarlanmaları, devlet için faal bir nüfus ve vergi kaynağına dönüştürülmeleri mümkün oldu. Görüldüğü üzere söz konusu sürecin gelişiminde muhacir ulemâ üzerine düşeni fazlasıyla yaptı. Dolayısıyla gerek askerî-siyasî gerekse iktisad ve mal anlamda en zor zamanlarını yaşamakta olan Osmanlı imparatorluk idaresinin muhacir ulemâya karşı gösterdiği yardımsever ve cömert tavır karşılığını fazlasıyla bulmuş olmalıdır.

Son olarak ifade etmek gerekir ki Osmanlı devlet merkezi, muhacirleri iskân ve istihdam politikasını gelişigüzel bir şekilde değil, sistemli ve tutarlı bir surette uygulamaya çalışmıştır. Iskn ve istihdamına onay verilecek ulemanın bilgili olmaktan başka çevresine örnek oluşturabilecek kimselerden seçilmesine dikkat edilmiştir. Durumları ne kadar müşkül olursa olsun, hiçbir ulemaya meslektaşları arasında ayrıcalık tanınmamaya, bütçeyi aşırı zorlayacak iskân ve istihdamların da yapılmasına zen gösterilmiştir.

**KAYNAKÇA***A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri:**(Fon, Dosya No/Gömlek No; Hicri/Miladî tarih şeklinde gösterilmiştir).**Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A.DVN)*

30/69; 28 Zilkade 1263/7 Kasım 1847.

153/15; 21 Zilkade 1276/10 Haziran 1860.

*Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)*

95/52; 1 Muharrem 1273/1 Eylül 1856.

105/28; 11 Cemaziyülevvel 1273/7 Ocak 1857.

106/88; 12 Cemaziyelâhir 1273/7 Şubat 1857.

110/92; 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857.

112/26; 10 Şevval 1273/3 Haziran 1857.

153/27; 17 Recep 1275/20 Şubat 1859.

213/74; 11 Ramazan 1277/23 Mart 1861.

218/42; 28 Şevval 1277/9 Mayıs 1861.

239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863.

310/59; 1 Rebiyülâhır 1281/3 Eylül 1864.

375/85; 29 Şevval 1283/6 Mart 1867.

436/92; 16 Zilkade 1285/28 Şubat 1869.

464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873.

468/44; 23 Ramazan 1290/14 Kasım 1873.

*Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL)*

103/61; 25 Rebiyülâhır 1275/2 Aralık 1858.

134/46; 23 Rebiyülâhır 1278/28 Ekim 1861.

*Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD)*

348/63; 4 Şevval 1277/15 Nisan 1861.

372/57; 14 Rebiyülâhır 1278/19 Ekim 1861.

372/87; 14 Rebiyülâhır 1278/19 Ekim 1861.

*Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM)*

546/66; 7 Ramazan 1278/8 Mart 1862.

*Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)*

110/8185; 1 Cemaziyülevvel 1310/21 Kasım 1892.  
196/14681; 22 Şevval 1310/9 Mayıs 1893.  
203/15216; 4 Zilkade 1310/20 Mayıs 1893.  
2629/197174; 23 Cemaziyülevvel 1323/26 Temmuz 1905.  
2650/198679; 22 Cemaziyelâhir 1323/24 Ağustos 1905.

*Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)*

514/97; 21 Safer 1320/30 Mayıs 1902.  
641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903.  
725/58; 21 Rebiyülevvel 1321/17 Haziran 1903.  
1140/56; 26 Şevval 1324/13 Aralık 1906.  
1336/71; 22 Recep 1298/20 Haziran 1881.  
1646/57; 8 Zilhicce 1306/5 Ağustos 1889.  
1959/78; 16 Zilkade 1309/12 Haziran 1892.

*Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M)*

1/38; 15 Cemaziyelâhir 1313/3 Aralık 1895).

*Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT)*

57/119; 28 Cemaziyelâhir 1295/29 Haziran 1878.  
160/143; 24 Recep 1310/11 Şubat 1893.  
160/57; 19 Recep 1310/6 Şubat 1893.  
1155/66; 25 Cemaziyelâhir 1328/4 Temmuz 1910.  
1649/30; 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889.

*Zaptiye Nezareti (ZB)*

429/78; 9 Haziran 1323/22 Haziran 1907.

*Hatt-ı Hümayun*

1102/44553-C; 25 Muharrem 1237/22 Ekim 1821.

*Meclis-i Vâlâ İradeleri (İ.MVL)*

408/17728; 17 Rebiyülâhır 1275/24 Kasım 1858.  
650/70; 4 Muharrem 1280/21 Haziran 1863.

*Şura-yı Devlet (ŞD)*

2182/1; 24 Şaban 1318/17 Aralık 1900.

*Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM)*

2/70; 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

*B. Araştırma-İnceleme Eserleri*

BİCE, Hayati. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

DEVELLİOĞLU, Ferit. (1996). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara.

FAROQHİ, Suraiya. (2004). "Krizler ve Değişim 1560-1610" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt II. (Editör: Halil İnalcık-Donald Quataert). İstanbul: Eren Yayınları.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip. (1997). "Ulemâ". *İ.A.* XIII. Eskişehir: MEB Yayınları. 23-26.

GÜNDOĞDU, Raşit. (2006). "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi, 8-11 Aralık 2005. İstanbul. 122-126.

İPEK, Nedim. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: TTK Yayınları.

İPŞİRLİ, Mehmet. (1999). "Osmanlı Ulemâsi". *Osmanlı*. VIII. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 71-78.

KARPAT, Kemal H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.

MEYER, James H. (2007). "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914". *International Journal of Middle East Studies*. 39. 15-32.

SAYDAM, Abdullah. (1999). "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)". *Osmanlı*. IV., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 677-686.

ŞEMSEDDİN SAMİ. (1317). *Kâmus-i Türkî*. Dersaadet.

ŞİMŞİR, Bilal N. (1989). *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler-Documents*. III. Ankara: TTK Yayınları.

YILMAZ, Mehmet. (1996). *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*. Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Basılmamış Doktora Tezi).

YILMAZ, Mehmet. (1999). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası". *Osmanlı*. IV. Ankara. 587-602.